

יאן פיליפ רֵמְצֵמָה (Jan Philipp Reemtsma)

60 שנים יד-ושם – 50 שנה "חסידי אומות העולם"

דברים באסיפה השנתית של יד-ושם באוסטריה ב-31.3.14, באולם האקדמיה למדעים בווינה

60 שנים יד-ושם, 50 שנים חלוקת תעודות "חסידי אומות העולם". האם היית כבר שם? אני לא מתכוון כחבר במשלחת כלשהי, או כחלק ממסע מוסרי, אלא לבד או בשניים. לא מפני שזה נוגע לך "כגרמני", "כאוסטרי", "כנוצרי", "כנוצרי-דמוקרטי" או "סוציאל-דמוקרטי" או כל דבר אחר, אלא מפני שאתה זה אתה, מפני שאתה חי בעולם הזה. מדובר במשהו הקשור בעולם הזה, ואם ברצונך להבין את העולם הזה, העולם בו אתה חי, המולדת היחידה שלך, אם ברצונך להבין את עמיתך הגרים איתך בעולם הזה, את האנושות, את העמותה היחידה ממנה אינך יכול לפרוש, אז עליך ללכת לשם. יש מקומות רבים, בהם ניתן להתעמת עם הדבר המכונה "שואה", או "HOLOCAUST" או "רדיפת והשמדת יהודי אירופה", אבל "יד-ושם" הוא המקום, בו מתבהר באופן המלא ביותר, אילו צדדים היו לאירועים אלו. הסבל המפלצתי של מיליונים, להתבונן בפנים של היחידים – אתם מכירים אחדים מהם – רבים – את התמונות על הדרכונים, אשר סודרו בקפדנות, או פשוט נשאר דומם - את אלבומי-התמונות, אשר נשתמרו – אתם יכולים לקרוא משהו: כאן רושם מישהו עוד משהו על פתק. משליך אותו מחלון קרון-הבקר, אשר מביא אותו לאושוויץ – הפתק נשתמר, הוא מונח ביד-ושם – הפקודות הכתובות, ההוראות, תכניות-הנסיעה, טופסי ההזמנה לגז-הרעל, תכניות הבנייה, פרוטוקולים של התעללויות שאי-אפשר לתת להן ביטוי במילים, התעללויות אשר בהיסטוריוגרפיה של תוייגו כ"ניסיונות רפואיים" – את זה אתם מוצאים ביד-ושם, את זה ועוד ועוד ועוד. הרבה מזה יש גם במקומות אחרים. אבל לא מדובר בכמות: מדובר בלתפוס מה התרחש שם. "אירוע חד-פעמי שאין אח לו", זהו הביטוי שהפך לתקינות פוליטית. תשכחו מזה. תשאלו את עצמכם, מה זה אומר.

כל זה נאסף באתר אחד, אשר בו זה לא התרחש. אבל אתרים בהם זה התרחש ישנם גם, כפי שאתם יודעים. וגם אתרים אלו שייכים לידע, אותו אנו צריכים כאזרחי העולם הזה, בכדי לדעת היכן אנחנו גרים. זה קל מאד, נסיעת מכונית, ואתה כבר בדכאו, בבוכנוואלד, במטהאוזן, בטרזיינשטאדט, ב-נויירגאמה. ואושוויץ - רק נסיעה בת יום. אלו מכם, אשר היו כבר שם פעם, יסכימו: שם מבחינים פתאום, במה שאיכשהו, באיזשהו מקום בפינת הלב, לא האמנו בו - שזה **אכן באמת** התרחש. אולי אלו הרגליים שלך, אשר הולכות את הדרך – הארוכה להפתיע – משער הכניסה של בירקנאו עד לתאי-הגזים; או אולי העיניים, אשר לא יכולות במבטן להקיף את כל המחנה – לשם כך נחוצים תצלומי אוויר; אתה מבין לפתע, מה שהגרמנים הנאצים השתילו בעולם – את **רעיון האורבאניזציה של הרצח**; או שאתה רואה את המזוודות, ארוזות, ארוזות בתשומת-לב מסודרת, עם מברשת-שיניים ומשחת-נעליים, מכיוון שאלו אשר ארזו אותם, חשבו שהם מגיעים למקום אשר בו ימשיכו לחיות; או האגם, שבו פיזרו הגרמנים את אפר היהודים שנרצחו באמצעות גז ציקלון-B, ואשר אותו הם ערבבו עם DDT, כדי להשמיד את היתושים.

ואתם זקוקים לאתרים אלו, ה"פרברים" שסביבכם, כדי להבין כמה קרוב כל זה היה, כמה קרוב אליכם, כמה קרוב לנורמאליות, אשר תמיד שרתה כאן ליד. אתם אינכם מבינים את העולם, אם אינכם רואים, שכל זה התרחש בין-רגע. שבועות מועטים אחרי ינואר 1933, ודכאו הייתה כבר כאן, אח"כ זוהמו חנויות היהודים בנאצות; רק כמה שנים, וכל מפת אירופה סומנה כרשת שתי-וערב של מסילות ברזל אשר הובילו לאושוויץ. כל כך מהר התרחש כל זה, ובכזו התלהבות ודבקות.

כמובן שיש חובה מוסרית, לבקר פעם אחת ביד-ושם, אך קיימת גם חובה אינטלקטואלית. אתם מבינים פחות מדי, הרבה פחות מדי, אם אתם לא מתייצבים מול ומתעמתים עם הקשיים הקוגניטיביים, אשר השואה מציבה. הביטוי "לא ניתן לתיאור" איננו אומר דבר, ובו בזמן הוא גם כוזב. זה הרי התרחש, על-כן גם ניתן לתיאור. זה לא היה אקס-טריטוריאלי, זה היה על-ידינו. מי שחי בעולם, משתדל להבין אותו. מי שאיננו יודע היכן הוא נמצא, איננו מבין את עצמו.

ועתה: 50 שנה "חסידי אומות העולם". איננו מבינים את העולם, אם איננו מודעים לכך שהיו כאלה. זה לא מעט שמות. זה מעט מדי שמות. לכל שם כזה שייכים השמות של אלו, אשר לא היו שורדים את השואה בלעדיו. השמות והאנשים אשר לא נרצחו, מפני שחסידיים מעטים אלו הצילו אותם במחיר הסיכון שהם עצמם יירצחו. כל-כך היינו רוצים לומר, שמעטים אלו הצילו את כבודה של האנושות. אבל אי-אפשר לדבר כך. לאנושות אין כבוד – והיא גם מעולם לא איבדה אותו. זו לא מילה נכונה. אין גם טעם לחפש, איזה מלים גדולות הן כן במקום. מן הסתם אף אחת מהן. מדובר כאן בהרבה סיפורים יחידים. ומדובר – 50 שנות "חסידי אומות העולם" – בסיפור מיוחד אחד, לו אנו מקדישים את היום הזה. הוא חלק מסיפור גדול יותר, סיפור יהודי, שיהודים מספרים ליהודים אחרים, והם מספרים אותו לא רק בישראל, אבל שם באופן מיוחד. זהו הסיפור על רדיפה בלי התחלה היסטורית מוגדרת ברורה ועד היום בלי סוף. זהו סיפור אשר, בשונה מסיפורים אחרים, יש לו לקח, כך אומר הסיפור. זהו הלקח, לעולם לא להסתמך על אחרים, אשר אינם חלק מן הסיפור הזה. לכן צריכים אלו, אשר מספרים את הסיפור הזה, ואלו, אשר הסיפור הזה מסופר עליהם, מדינה, אליה אפשר להימלט ואשר עליה, יהיה אשר יהיה, אפשר להגן.

אבל ללקח זה, אשר איננו ניתן לקעקוע, היו, כך אומר הסיפור, כמה יוצאים-מן-הכלל קטנים. יוצאים-מן-הכלל אשר לא זו בלבד שאינם מפריכים את הכלל, אלא אף מאשרים אותו. כה מעטים, עד שאותו משפט, 'איננו יכולים לסמוך על אף אחד, אלא רק על עצמנו', איננו נחלש בכלל. וזו הסיבה שהופכת את היוצאים-מן-הכלל הללו כה ראויים להיות מסופרים.

הם היו, ה"חסידיים אצל האחרים" הללו ("אצל האחרים" משמע "אצל אומות העולם"). הם היו. לא יותר. אנו האחרים – כלומר רובכם, גבירותי ורבותי, קהל מכובד, וגם אנוכי – איננו מספרים סיפור זה, ולנו לא מספרים אותו, אנו מקשיבים לו. והיינו רוצים שהיום, ב-31 במרץ, כאן בווינה, באקדמיה למדעים, ידובר בסיפור זה. ואגב-כך אנו מחפשים אחר דבר-מה אשר ייצור **אנחנו**, מעבר לנו כפרטים.

המושג "אומץ אזרחי" הוא הניסיון למצוא **אנחנו** כזה. "אומץ אזרחי" – כאן לא מדובר בסיפורים, בין אם אתה חלק מהם או רק מקשיב להם; גם לא בסיפור האנושי בכל מרכבותו; אלא מדובר בסיפוריהם של אנשים יחידים – סיפורים מסוגים שונים, בהקשרים שונים. איזה סיפורים? והאם הם באמת מסוגלים ליצור כאן **אנחנו**, ולו רק נסיבתי לכאן ועכשיו? האם הם מתאימים בכלל לאיזשהו סוג של **אנחנו**?

אומץ, עוז-רוח, זהו דבר אשר אדם יכול לגלות או לא. עבור החייל האומץ הינו חובת-השירות. והיה והוא מגלה יותר אומץ מזה המצופה ממנו, הוא זוכה בצל"ש. האדם האזרחי איננו חייב להיות אמיץ. הוא יכול. המושג "אומץ אזרחי" נטבע בצורה מסויימת מעוז-רוח, עוז-הרוח להגן על המעמד של האזרח, או להילחם עבורו.

אומץ אזרחי הוא מה שמפגינה האפרו-אמריקנית בארה"ב, אשר מתיישבת באוטובוס באותו מושב השמור לאחרים, ואשר חייבת לצפות עקב כך למכות שתספוג; או זה אשר נרשם באוניברסיטה בארה"ב ומשמיע קול גלוי נגד ה-קו-קלוקס-קן; או הגרמני או האוסטרי, אשר מסיר את כובעו לברכה, כאשר הוא פוגש בגרמני או אוסטרי אחר, אשר עונד את הטלאי הצהוב, ומסמל בכך, שהוא מברך לשלום את עמיתו-האזרח, ובכך מציג בפומבי כי הוא איננו מציית לאותו אדם, אשר נוטל מן האזרח את המעמד שלו.

לכל אלו יש אומץ. הם יכלו לעזוב את זה, לעשות משהו אחר. הם יכלו לחיות ביתר נוחות בלי כל זה.

אנו **אומרים** אומץ-אזרחי גם כאשר אדם מציל אדם אחר מבית בוער; כאשר מטפלת קופצת לבאר להציל ילד שנפל לשם; או כאשר אדם בתחנת הרכבת-התחתית מגן על אדם אחר אשר אחרים מתכוונים להכותו, ועקב כך אולי יוכה בעצמו. זה **איננו** "אומץ אזרחי", זה משהו אחר. אתם יכולים לומר, שאני עוסק כאן בסמנטיקה, במשחקי מילים. אני מודה, אני לפעמים עוסק בדקויות המילים, ולא רק כאן. אבל אני סבור שזהו הרגל בר-תועלת.

מה שיש לנו מהאומץ האזרחי במובנו האמיתי, העמוק הינו, שזה מחזק אותנו כאזרחים. מעשה של אומץ-אזרחי מצביע בתוקף על הזכויות והחובות שלנו, ועל הכבוד שלנו כאזרחים – ועל כך, כמה שביר יכול להיות מעמד זה. כמה הרבה היה צריך היסטורית להתרחש, עד שדבר כמו זה נהיה: "האזרח"; - וכמה מעט נחוץ, כדי לבטל סטטוס זה. – אבל גם: **שזה לא קורה לגמרי בקלות**, כאשר ישנם אנשים בודדים – או בודדים שמתאגדים יחד – אשר לא מוכנים להיכנע כך כאזרחים ולהרשות שפשוט יבטלו אותם.

הם יכלו פשוט לעזוב את זה. יכול להיות, שלכל זה אין בורם ערך כה רב: להיות אזרח. לתעים זה אפילו לא נוח. ולעתים מסוכן. לעתים אתה מעמיד את החיים בסכנה, כדי להמשיך להישאר אזרח. ואתה אזרח תמיד ע האחרים. כל מה שאתה מסכן, אתה עושה זאת לעצמך ולעמיתך האזרחים.

מי שקופץ לבאר, מציל חיים. כאן מדובר רק בשניים אלו. לא ניתן לוותר על להיות אדם. ניתן רק למות. את המעמד "אדם" לא ניתן לשמר – זה כלל איננו מעמד. אדם הוא אדם

פשוט מכיוון שכך נולד וכך ימות. להיוולד ולמות – עושים כאדם. כל דבר אחר בא בנוסף לכך – ניתן לקחת, לוותר, להזניח, להרוויח, כל אפשרות.

הסיפורים של אלו, אשר קיבלו את התואר "חסידי אמות העולם", אינם סיפורים של "אומץ אזרחי" במובן הפשוט של המילה. על כך מצביע הביטוי "אומות העולם" (כלומר, "אצל האחרים"). כאן מדובר רק בהשתייכות **האחת הזו**, השתייכות אשר לא נרכשת, אשר לא ניתן לבקש אותה, ואשר אי-אפשר לוותר עליה – ההשתייכות הטריטוריאלית למין האנושי, לזן אדם. כאדם אפשר להיות הכל. אזרח או לא אזרח, משתייך לדת או ללאומיות זו או אחרת. אפשר להיות טיפש או חכם מאד, הגון או בלתי הגון, נחמד או דוחה, פחדן, גיבור, משעמם או הרפתקן. כל זה משנה אצל האדם הפרטי, אבל כאדם אתה כך או כך, אין זה משנה כיצד אתה. (ויש בבקשה להפסיק לומר, הנאצים שללו מקבוצת אנשים כזו או אחרת את הזכות להיות אנשים. את זה הם לא יכלו לעשות. הרטוריקה של "תת-אדם" או שרץ" פירושה רק זה: יש לי את הכוח - או מאד הייתי רוצה שיהיה לי - להתייחס לאנשים אלו כאילו היו שרצים. כאילו שרוצח שוכח אי-פעם, שהוא רצח אנשים!).

המילה "אזרחי" איננה מתאימה, איפוא. ומה עם "אומץ"? כפי שאמרת: הם יכלו לעזוב את כל זה. זה מה שהופך את זה לאומץ. העובדה שיכלו לעזוב את זה. האומץ של הצנחן של מטפס ההרים. גם הוא יכול לעזוב את זה (ואולי אף עדיף כך, אנו חושבים).

ניקח שוב את האומץ של האזרח עם האומץ-האזרחי. אנו מודים לו, על שעשה מה שעשה, למרות שיכל לעזוב ולא לעשות זאת. לעומת זאת האישה הקופצת לבאר ע"מ להציל את הילד שמעיד לשם, ובכך מסכנת את חייה שלה, אמרה, כך אני חושב, משהו כמו: איך הייתי יכולה לעשות אחרת? היא – כך אפשר להגיד – לא יכלה לעזוב את זה, לא יכלה אחרת. ואני מאמין, שבדיוק על כך מדובר. בשנה שעברה נפטר ברטולד בייטץ (Beitz), אחד מ"חסידי אומות העולם". כאשר נשאל מדוע עשה מה שעשה, ענה: "הייתי פשוט חייב לעשות את זה". כמה מוזר הוא, שאת הביטוי הנעלה ביותר של החירות אנחנו מנסחים במשפט "לא יכולתי אחרת".

בייטץ הבהיר זאת בעוד משפט: "ברגעים כאלה היו שני בייטץ. כאן עמד אחד לידי, אשר לא חשב הרבה אלא פשוט עשה". משפט מוזר במבט ראשון. האם הקלישאה, הדיבורים על "אוטנטיות" לא היו רוצים, שהאדם יהיה לגמרי "שלם עם עצמו" כאשר הוא פועל כך, לגמרי "הוא עצמו"? לא, לא. המצב של "אינני יכול אחרת" איננו מצב חד-מימדי או קהיון-חושיים לנוכח צו עליון כלשהו. האדם נשאר זה שיודע את מה שהוא יודע, זה שמוכרח לצפות לבאות, אשר יודע את מה הוא מִסְכָּן (ולא רק עבור עצמו: ל"חסידי אומות העולם", לחלקם לפחות, היו משפחות – החלטותיהם לא היו כל כך מובנות מאליהן ופשוטות, גם מן הבחינה המוסרית). הוא צריך אומץ בשביל החלטות רבות ושונות לגמרי, בשביל החלטות אשר יכולות להתפתח כך או אחרת. אבל "כאן עמד אחד לידי": כן, והאחד הזה נטל, בשפת העגה, את ההגה לידיים. כל קיומו היה "לפעול-כך-ולא-אחרת". הוא לא היה "אמיץ", הוא רק היה כאן. הכל היה מובן מאליה. להיות אדם משמעו שניהם. תמיד להיות מסוגל לפעול גם אחרת. לטוב כמו גם לרע. האדם יצר לו את הדמות אשר בתוכה העניק לעצמו את הגדולה בחירויות בכל תולדותיו, לפעול-כך-או-אחרת: זו של האזרח. אזרח-המדינה, כפוליטיקאי, כתעשיין, כדמות ציבורית, או כאדם פרטי המסוגר בביתו – כל זה

הוא יכול להיות או לעשות, והוא יכול גם להניח לכך. לכן מעמד האזרח הינו נכס כה יקר- ערך. הוא מבטיח לנו – יותר מכל מעמד אחר בהיסטוריה – להגשים חלק ממה שאנו רוצים להיות לעשות.

כך, איפוא, האזרח בייטץ ומלוא אפשרויות הפעולה שלו. הייתה לו האפשרות, להמשיך ולהישאר אזרח, בעוד מסביבו האזרחות נהרסת ומושלכת מאכל לכלבים.

כדי להציל אנשים, היה נחוץ האזרח בייטץ, אשר הייתה לו האפשרות לעשות זאת; כדי להעסיק יהודים במשרד ובמפעל, היה נחוץ אזרח אחר, אשר ניצל את מעמדו כרס"ן ב-וורמאכט, כדי להציל יהודיות, אשר היו אמורות למות, בכך שהוכרזו כ"מטפלות-בית אוקראיניות"; אזרחית, אשר חלקה את דירתה הקטנה עם אנשים זרים לחלוטין, וסיכנה יום אחרי יום את חייה כדי שישרדו; - והאחרים. האחרים הרבים – האחרים המעטים **מדי**, - אשר אצלהם "הבייטץ האחר", או בעל כל שם אחר, נטל א הפיקוד; האחרים הללו, אשר דאגו לכך, שהאדם בייטץ או איך שלא קראו לו, **לא יוכל להניח לכך**, שהוא ינצל את האפשרויות שלו כאזרח, כדי שהאדם שבו יחיה רק כך.

אנו שואלים לגבי המניעים שלהם. מהם "מניעים"? אנשים פועלים כפי שהם פועלים, מתוך מה שהם ברגע הפעולה שלהם. חיים שלמים עומדים מאחרי זה, כלומר: כל פעם חיים אחרים. "מניעים"? אחד הוא כזה, האחר כזה. יש כאלה שירו ביהודים, ואחרי זה טענו שמעולם לא היו אנטישמים, וכפי שהם מבינים את זה, הם כנראה אפילו צודקים. וישנו אדם אחר, כומר קתולי ומחבר כתבים אנטישמיים, אשר מסכן את חייו כדי להציל יהודים. העולם הינו מקום מבלבל.

העולם הינו מקום מבלבל וקשה להתמצאות, אבל זהו גם עולם שבבת-אחת מסוגל להפוך באופן מפליא לברור ובהיר: כשאדם יודע **שאת זה**, ורק את זה, הוא חייב לעשות **עכשיו**.

מה אנו רואים ב"חסידי אומות העולם" כאלה, אבל גם באלה, אשר פעלו באופן דומה בנסיבות היסטוריות אחרות, כאשר אנחנו חושבים עליהם רגע אחד, כאן ועכשיו? דמויות-מופת? נו באמת, כאילו שניתן "לתכנן" להיות כאלו! גיבורים? באמת שלא. גיבורים מייצגים משהו, נלחמים עבור משהו. ואחד שפועל כאדם, ורק כאדם, לא מייצג דבר. אבל, בעצם, האם לא ניתן לומר זאת? שהם "מייצגים" את האנושות – איכשהו? לא. להיותו של בן-אדם אדם אין משמעות או תוכן בפני עצמם. אדם הוא אדם פשוט כך. אבל – ואת זאת אנו רוצים בהחלט לומר – אנשים אלו נתנו ל"**להיות בן-אדם**" הייחודי והאישי מאד שלהם, את הפנים **האלו** ברגעים הללו, בחודשים אשר יכלו להימשך שנים, זמן מלא חרדה, עירנות, ריכוז, זהירות רדופה, התגברות מתמדת (וכי בהכרח **אהבו** את אלה שאיתם חלקו יום-יום את החדר במשך חודשים ושנים? סביר יותר שלא בהכרח).

כאשר אנו מבקרים ב-יד ושם, אנו למדים, מה האדם מסוגל להיות. כרוצח, כקרובן, כאדיש.

Jan Philipp Reemtsma

60 Jahre Yad Vashem - 50 Jahre „Gerechte unter den Völkern“

Rede am 31.3.2014 in Wien (Akademie der Wissenschaften)

60 Jahre Yad Vashem – 50 Jahre Verleihung der Auszeichnung „Gerechte unter den Völkern“ - 60 Jahre Yad Vashem. Waren Sie schon einmal da? Ich meine nicht als Mitglied einer Delegation oder einer moralischen Pilgerfahrt, sondern allein oder zu zweit, nicht weil Sie das „als Deutscher“, „als Österreicher“ oder als „als Christ“ oder „Christdemokrat“ oder „Sozialdemokrat“ oder was auch immer angeht, sondern weil Sie Sie sind, weil sie hier in dieser Welt leben. Es geht um etwas in dieser Welt, und wenn Sie diese Welt verstehen wollen, die Welt, in der sie leben, Ihre einzige Heimat, wenn Sie Ihre Mitbewohner verstehen wollen, die Menschheit, der einzige Verein, aus dem Sie nicht austreten können, dann sollten Sie da hingehen. Es gibt viele Orte, an denen man sich mit dem konfrontieren kann, was man „Shoah“ oder „Holocaust“ oder „Verfolgung und Ermordung der europäischen Juden“ nennt, aber Yad Vashem ist der Ort, an dem am meisten deutlich wird, welche Facetten dieses Geschehen hatte. Das ungeheure Leid der Millionen, die Gesichter Einzelner – Sie können einige von ihnen – viele - ja ansehen, die Fotos auf den Pässen, die eingeordnet worden sind – oder liegengeblieben – die Fotoalben, die sich erhalten haben – sie können etwas lesen: da schreibt jemand noch etwas auf, wirft es aus dem Fenster des Viehwaggons, der ihn nach Auschwitz brachte – es ist erhalten geblieben, es liegt in Yad Vashem – die Erlasse, Anweisungen, Fahrpläne, Bestellbögen für Giftgas, Baupläne, Protokolle von unaussprechlichen Schindereien, die in der Historiographie unter „medizinische Versuche“ verbucht sind – das finden Sie in Yad Vashem, dies und, und, und. Vieles davon anderswo auch. Aber es geht nicht um Quantität. Sondern es geht darum, zu begreifen, was das gewesen ist. „Ein singuläres Ereignis“, das ist eine Vokabel politischer Korrektheit geworden. Vergessen Sie das. Informieren Sie sich, was das heißt.

Dies alles ist gesammelt an einem Ort, an dem es nicht geschehen ist. Diese Orte aber gibt es auch, wie Sie wissen. Und auch diese Orte gehören zu dem Wissen, das man braucht als Bürger dieser Welt, um zu wissen, wo man wohnt. Es ist ja ganz leicht, eine kleine Autofahrt, dann ist man in Neuengamme, in Dachau, in Buchenwald, in Mauthausen, in Theresienstadt. Und Auschwitz, nur eine Tagesreise. Diejenigen von Ihnen, die einmal dort gewesen sind, werden mir zustimmen: dort merkt man plötzlich, dass man zuvor irgendwie, in irgendeinem Winkel seines Herzens, nicht geglaubt hat, dass das *tatsächlich Wirklichkeit* gewesen ist. Vielleicht sind es Ihre Füße, die den so, ja: verblüffend langen Weg vom Eingangstor von Birkenau zu den Gaskammern gehen, oder Ihre Augen, die die Größe des Lagers nicht ermessen können - dazu brauchen Sie die Luftaufnahmen – sie verstehen plötzlich, was die Deutschen da der Welt implantiert haben: *die Idee der Urbanisierung des Mordens* - oder sie sehen die Koffer, gepackt, sorgfältig gepackt, mit Zahnbürste und Schuhcreme, weil die, die sie packten, dachten, sie kämen an einen Ort, der dazu da sei, dass sie weiterlebten – den Teich, in den die

Deutschen die Asche der mit Zyklon B ermordeten Juden streuten, nachdem sie sie mit DDT vermischt hatten, um die Mücken zu vernichten.

Und Sie brauchen die Orte, dieses „vor Ort“, um zu verstehen, wie nah das alles gewesen ist, wie nah bei Ihnen, wie nah an der Normalität, die immer nebenan gewesen ist. Sie verstehen die Welt nicht, wenn Sie nicht sehen, dass das alles im Handumdrehen geschehen ist. Wenige Wochen nach dem Januar 1933, dann war Dachau da, dann wurden jüdische Geschäfte beschmiert, wenige Jahre nur, dann ließ sich Europa kartographieren als Netzwerk der Bahnlinien, die nach Auschwitz führten. So schnell ist das geschehen und mit so viel Elan und Engagement ist es gemacht worden.

Gewiß gibt es eine moralische Nötigung, einmal Yad Vashem besucht zu haben, aber es gibt auch eine intellektuelle. Sie verstehen zu wenig, viel zu wenig, wenn Sie sich nicht der kognitiven Überforderung stellen, die die Shoah darstellt. Das Wort „unvorstellbar“ sagt da nichts und ist gleichzeitig falsch. Es ist ja geschehen. Also ist es vorstellbar. Es war nicht exterritorial, es war nebenan. Wer in der Welt lebt, bemühe sich, sie zu verstehen. Wer nicht weiß, wo er ist, versteht sich selbst nicht. Und nun: 50 Jahre „Gerechte unter den Völkern“. Wir verstehen die Welt nicht, wenn wir nicht zur Kenntnis nehmen, dass es sie gab. Es sind nicht wenige Namen. Es sind zu wenige Namen. Zu jedem Namen gehören die Namen derer, die ohne sie die Shoah nicht überlebt hätten. Die Namen und Menschen, die nicht ernordet wurden, weil diese Wenigen es haben darauf ankommen lassen, dass sie selbst ermordet würden. Man möchte so gerne sagen, dass diese Wenigen die Ehre der Menschheit gerettet haben. Aber man kann so nicht reden. Die Menschheit hat keine Ehre – sie hat sie auch nicht verloren. Es ist nur das falsche Wort.

Es geht ja auch nicht darum, zu suchen, welche großformatigen Wörter am Platze wären. Im Zweifelsfalle keine. Es geht um viele einzelne Geschichten. Und es geht – 50 Jahre

„Gerechte unter den Völkern“ – um eine besondere Geschichte, der wir hier diesen Tag widmen. Sie ist Teil einer größeren Geschichte, einer jüdischen Geschichte, die Juden anderen Juden erzählen und sie erzählen sie nicht nur in Israel, aber dort in besonderer Weise. Es ist die Geschichte einer Verfolgung ohne historisch klar benennbaren Anfang und bis heute ohne Ende. Es ist eine Geschichte, die, anders als manche anderen Geschichten, eine Lektion hat, sagt die Geschichte. Es ist die Lektion, sich nie auf andere zu verlassen, die nicht Teil dieser Geschichte sind. Darum brauchen die, die diese Geschichte erzählen und die, an die sich diese Geschichte richtet, sagt die Geschichte, einen Staat, in den man fliehen kann und den man, was auch immer geschieht, verteidigen kann. Aber, über diese Lektion, an der sich nicht rütteln lässt, so sagt die Geschichte, hinaus, wollen wir nicht vergessen, dass es winzige Ausnahmen gegeben hat. Ausnahmen, die die Regel nicht widerlegt haben, sondern eben bestätigen. So wenige, dass der Satz, wir können uns auf niemanden verlassen als auf uns selbst, dadurch nicht falsch wird, auch nicht relativiert, aber das macht diese Ausnahmen – und vielleicht gerade darum – so erzählenswert. Es gab sie, diese „Gerechten bei den anderen“ („bei den anderen“ das heißt ja: „unter den Völkern“). Es gab sie. Mehr nicht. Wir anderen – dh die Mehrheit von Ihnen, meine Damen und Herren und ich – erzählen diese Geschichte nicht und uns wird sie nicht erzählt, wir hören ihr zu. Und wir möchten, dass heute, am 31. März hier in Wien, in der Akademie

der Wissenschaften über sie gesprochen wird. Und wir suchen dabei nach etwas, das ein Wir konstituiert, das darüber hinausgeht. Der Begriff „Zivilcourage“ ist der Versuch, ein solches Wir zu finden. „Zivilcourage“ – da geht es nicht um Geschichten, deren Teil man ist oder denen man nur zuhört, auch nicht um die Menschheitsgeschichte in ihrer Komplexität, sondern um die Geschichten einzelner Menschen – Geschichten unterschiedlicher Art – in unterschiedlichen Kontexten. Was für Geschichten? und taugen sie wirklich dazu, hier so ein wenigstens anlaßbezogenes Wir zu konstituieren? Taugen sie überhaupt zu irgendeinem „Wir“?

Courage, Mut, das ist etwas, was einer zeigen kann oder nicht, für den Soldaten ist Mut eine Standespflicht, im Falle, dass er mehr zeigt, als erwartet, wird er dekoriert. Der zivile

Bürger muß nicht mutig sein. Er kann. Der Begriff „Zivilcourage“ ist auf eine bestimmte Form von Mut gemünzt, den Mut, den Status des Bürgers zu verteidigen oder zu erkämpfen.

Zivilcourage zeigt die Afroamerikanerin, die sich im Bus auf den Platz setzt, der für die Anderen reserviert ist, und die Schläge gewärtigen muß, oder der, der sich in einer Universität immatrikuliert und den KuKluxClan auf den Plan ruft. Der Deutsche auch, der Österreicher, der den Hut zieht, wenn er einem anderen Deutschen oder Österreicher begegnet, der den gelben Stern trägt, und signalisiert, dass er den Mit-Bürger grüßt, und sich dabei beobachten lässt, wie er das Zeichen, das dem anderen diesen Status des Bürgers aberkennt, missachtet.

Die alle haben Mut. Sie könnten es nämlich auch lassen. Sie könnten etwas anderes machen. Könnten bequemer leben ohne das.

Wir *reden* auch von „Zivilcourage“, wenn einer einen Menschen aus einem brennenden Haus rettet, wenn eine Betreuerin in einen Brunnenschacht springt, um ein Kind zu retten, wenn einer im U-Bahnhof einen Mitmenschen verteidigt, den andere zusammenschlagen wollen – und der dann vielleicht selber zusammengeschlagen wird. Das ist *nicht*

„Zivilcourage“, das ist etwas anderes. Sie können sagen, ich betriebe hier Wortklauberei. Ich gebe zu, ich bin manchmal etwas wortklauberisch, nicht nur hier. Aber ich glaube, es ist eine nützliche Angewohnheit. Was wir von der Zivilcourage im erläuterten, eigentlichen Sinne haben, ist, dass sie uns als Bürger stärkt. Ein Akt der Zivilcourage verweist uns auf unsere Rechte und Pflichten und auf unsere Würde als Bürger – und darauf, wie fragil dieser Zustand sein kann. Was historisch alles geschehen musste, dass es so etwas gab: „den Bürger“ – und: wie wenig nötig ist, um diesen Status abzuschaffen – und: dass es doch *nicht ganz* im Handumdrehen geht, wenn es Einzelne – oder Einzelne, die sich zusammentun – gibt, die sich als Bürger nicht einfach abschaffen lassen.

Sie könnten es auch lassen. Es könnte sein, dass ihnen das nicht viel wert ist: ein Bürger sein. Manchmal ist das eben unbequem. Und manchmal gefährlich. Manchmal setzt man sein Leben aufs Spiel, um Bürger bleiben zu können. Und Bürger ist man immer mit anderen. Was immer man riskiert, man tut es für sich und seine Mit-Bürger. Wer in den Brunnen springt, rettet ein Leben, riskiert ein Leben. Da geht es nur um die Zwei. Das Menschsein kann man nicht aufgeben. Man kann nur sterben. Den Status „Mensch“ kann man nicht erhalten – es ist nämlich gar kein Status, Mensch ist man bloß, weil man als solcher geboren worden ist und weil man als solcher stirbt. Geboren

werden und sterben – das tut man als Mensch. Alles andere kommt hinzu, kann übernommen werden, aufgegeben, vernachlässigt, erworben werden was auch immer. Die Geschichten derjenigen, die den Titel „Gerechte unter den Völkern“ erhalten haben, sind keine Geschichten von Zivilcourage in dem erläuterten Sinn. Das zeigt der Begriff „unter den Völkern“ (sprich: „bei den Anderen“) an. Hier geht es nur um *diese eine* Zugehörigkeit, die einem nicht zugewachsen ist, die man nicht erlangt hat, die man nicht aufgeben kann, die triviale Zugehörigkeit zur Gattung Mensch. Als Mensch kann man alles sein. Bürger oder nicht Bürger, Angehöriger dieser oder jener Religion oder Nationalität. Man kann dumm sein oder klug, anständig oder unanständig, liebenswert oder abscheulich, ein Feigling, ein Held, langweilig oder abenteuerlich. Darauf kommt es im Einzelfall wohl an, aber ein Mensch ist man so oder so, da kommt es nicht darauf an, wie man ist. (Und man gewöhne sich bitte ab, zu sagen, die Nazis hätten dieser oder jener Menschengruppe abgesprochen, Menschen zu sein. Das haben sie nicht. Die Rhetorik vom „Untermenschen“ oder „Ungeziefer“ (diese Rhetorik kannten übrigens auch andere Regime und nicht nur nationalsozialistische Politiker), heißt doch nur: ich habe die Macht (oder hätte sie gern), diese Menschen so zu behandeln, *als wären sie Ungeziefer*. Als hätte je ein Mörder vergessen, dass er Menschen ermordete!)

Das Wort „Zivil“ passt also nicht. Wie ist es mit Mut? Ich habe eben gesagt: sie hätten es auch lassen können. Das macht den Mut aus. Daß man es auch lassen kann. Den Mut des Fallschirmspringers etwa. Des Bergsteigers. Der kann es auch lassen (sollte es vielleicht, denken wir). Oder eben den Mut des Bürgers mit Zivilcourage (wir danken ihm, dass er getan hat, was er getan hat, obwohl er es auch hätte lassen können). Die Frau aber, die in den Brunnen gesprungen ist, um das Kind zu retten, das hineingestürzt war (und die ihr eigenes Leben riskiert hat), hat, glaube ich, so etwas gesagt, wie: Was hätte ich denn sonst tun sollen? Sie hat es – soll man so sagen? – nicht lassen können. Ich glaube, darum geht es. Im vorigen Jahr ist Bertolt Beitz gestorben, einer der „Gerechten unter den Völkern“. Gefragt, warum er getan habe, was er getan hat, sagt er: „Ich musste es einfach tun.“ Wie seltsam, dass wir den höchsten Ausdruck der Freiheit in den Satz kleiden „Ich konnte nicht anders.“

Beitz hat das noch mit einem anderen Satz klar gemacht: „In solchen Augenblicken gab es zwei Beitz. Da stand einer neben mir, der hat nicht nachgedacht, sondern einfach gehandelt.“ Ein sonderbarer Satz auf den ersten Blick. Will das Klischee und das Gerede von „Authentizität“ nicht, dass da einer „ganz bei sich“ sein soll und das auch wirklich ist, wenn er so handelt, „ganz er selbst“? Nein, nein, der Zustand des „Ich kann nicht anders“ ist ja keiner der Eindimensionalität oder Verdummung im höheren Auftrag. Man bleibt ja der, der weiß, was er weiß, der vorausschauen muß, der weiß, was er riskiert (und nicht nur für sich: die „Gerechten unter den Völkern“ hatten, jedenfalls einige von ihnen, Familien – so glatt und selbstverständlich auch in moralischem Sinne sind ihre Entscheidungen nicht gewesen). Der braucht Mut für viele, ganz unterschiedliche Entscheidungen, für Entscheidungen, die so oder anders ausfallen können. Aber „da stand einer neben mir“: ja, und der hat, salopp gesprochen, das Ruder in die Hand genommen. Dessen ganze Existenz war, so-und-nicht-anders-zuhandeln. Der war nicht „mutig“, der war nur da. Es war alles ganz selbstverständlich. Mensch sein heißt beides. Immer auch anders handeln können. Zum Guten wie zum Bösen. Der Mensch hat sich die Figur geschaffen, in der sich er die größte Freiheit des

sooder-auch-anders-Handelns seiner gesamten Geschichte gegeben hat: die des Bürgers. Staatsbürger, als Politiker, als Unternehmer, als Teil der Öffentlichkeit und als zurückgezogener Privatier – das alles kann er sein und tun, und kann es auch lassen. Darum ist der Status des Bürgers ein so kostbares Gut: er garantiert uns - mehr als jede andere Status in der Geschichte - zu verwirklichen von dem, was wir tun und sein wollen.

So also der Bürger Beitz mit der Fülle seiner, wie man heute sagt, Handlungsoptionen. Er hatte die Möglichkeit, weiter Bürger zu bleiben, als um ihn herum das Bürgertum zerstört wurde und freiwillig vor die Hunde ging. Um Menschen zu retten, war der Bürger Beitz nötig, der dies tun konnte und das, Juden im Büro anstellen und im Betrieb, war ein anderer Bürger nötig, der seinen Stand als Major der Wehrmacht nutzte, um Jüdinnen, die hätten sterben sollen zu „ukrainischen Hausmädchen“ zu erklären, eine Bürgerin, die ihre kleine Wohnung mit wildfremden – sympathischen? – Menschen teilt, und Tag um Tag ihr Leben für deren Überleben riskierte. – Und die anderen. Die *vielen* anderen – die *zu wenigen* anderen -, bei denen der „andere Beitz“ oder wie er auch immer gerade hieß, die Regie übernahmen, diese Anderen, die dafür sorgten, dass die Menschen Beitz oder wie sie auch immer gerade hießen, *es nicht lassen* konnten, die ihre bürgerlichen Möglichkeiten nutzten, um ihr Menschsein sound-nur-so zu leben.

Wir fragen nach ihren Motiven. Was sind denn „Motive“? Menschen handeln aus dem heraus, was sie gerade sind im Augenblick ihres Handelns. Ein ganzes Leben steht dahinter, das heißt: jeweils ein ganz anderes Leben. „Motive“? : der eine ist so, der andere so. Da gibt es welche, die Juden erschießen und später sagen, Antisemiten seien sie nie gewesen, und so, wie sie es verstehen, haben sie wahrscheinlich sogar recht; und da ist ein anderer, ein katholischer Priester und Verfasser antisemitischer Traktate, der sein Leben riskiert, um Juden zu retten. Die Welt ist ein unübersichtlicher Ort.

Die Welt ist ein unübersichtlicher Ort, aber einer, der plötzlich erstaunlich übersichtlich werden kann: wenn ein Mensch weiß, daß dies und nur dies *das ist*, was er *jetzt* tun muß.

Was sehen wir in solchen „Gerechten unter den Völkern“, aber auch in denen, die ähnlich unter anderen historischen Umständen gehandelt haben, wenn wir einen Augenblick, heute etwa und hier, über sie nachdenken? Vorbilder? Ach du liebes bisschen, als ob man sich so was „vornehmen“ könnte! Helden? Doch wohl nicht. Helden stehen für etwas. Und einer, der als Mensch und nur als Mensch handelt, steht für nichts. Aber kann man das nicht sagen? Daß sie „für“ das Menschsein gestanden haben – irgendwie? Nein, Mensch zu sein, das hat „für sich“ keinen Sinn und keinen Inhalt. Mensch ist man bloß so. Aber (und das wollen wir ja wohl sagen) diese Menschen haben ihrem ganz eigenen, ganz individuellen Menschsein in diesen Momenten, die Monate, Jahre dauern konnten, Zeit voller Wachsamkeit, Angst Konzentration, Umsicht, Sich-Überwinden (denn *mochte* man die denn, mit denen man ein Zimmer teilte? Eher unwahrscheinlich) *dieses* Gesicht gegeben.

Wenn wir Yad Vashem besuchen, lernen wir, was der Mensch sein kann. Als Mörder, als Opfer, als Gleichgültiger. Die Geschichte ist die Kasuistik dessen, was der Mensch ist, und er ist, was er sein kann. Geschichte geht weiter. Man hat nie ausgelernt, wir wissen über uns selbst längst nicht

alles. Vor Auschwitz haben wir nicht gewusst, dass der Mensch auch *das* sein kann. Die Gerechten unter den Völkern zeigen uns, dass der Mensch *auch das* sein kann.

Wir sind Menschen. Wir können *das* sein *und das*. Wir haben die Wahl. Aber die, die eine Wahl getroffen haben wie die „Gerechten unter den Völkern“, sagen uns, dass sie keine gehabt hätten. Sie konnten nicht anders. Sie haben getan, was sie für selbstverständlich hielten. Sie sind Ausnahmen unter allen Völkern, unter den Menschen. Aber sie sind das Selbstverständliche.